

Dialektusváltás Nyírvasvári cigány közösségben

Témavezető: Tamás Gáborné dr. Póczos Rita

1. Bevezetés

1.1 Témamegjelölés, aktualitás

Jelen dolgozat témája a nyírvasvári cigány közösségben végbement dialektusváltás vizsgálata. A település cigány lakossága a 20. század közepéig a romani nyelv gurvári dialektusát beszélte, majd ezt elhagyva áttértek a cerhári nyelvváltozat használatára. Vizsgálatom két fő szempont köré szerveződik: egyrészt a dialektusváltás folyamatának alapos feltárására, másrészt a két dialektushoz kapcsolódó nyelvi attitűdök felmérésére. Elemzésem célja, hogy választ találjak a következő kérdésekre: Mi okozta a dialektusváltást? A változás hirtelen vagy fokozatosan zajlott le? A jelenlegi nyelvváltozatban felismerhetőek-e a gurvári dialektus elemei, és ha igen, milyen mértékben és formában vannak jelen? Végül, milyen attitűdök jellemzik a közösség tagjait az érintett nyelvváltozatokkal kapcsolatban?

Témaválasztásom egy korábbi, helynevekkel kapcsolatos vizsgálatból indult ki, melynek során az egyik interjúalany megemlítette, hogy a helyi cigányság nem mindig a jelenlegi cerhári nyelvváltozatot beszélte, hanem volt egy nagy mértékű nyelvi változás a közösségben, körülbelül az 1960-as évek végén, '70-es évek elején. Ennek okán merült fel az ötlet, hogy az adatközlőm által említett jelenséget érdemes lenne részletesen megvizsgálni. Mivel én magam is része vagyok a nyírvasvári cigány közösségnek, beszélem a helyi magyar és cigány nyelvváltozatokat, ismerem az itt élők életvitelét, hagyományait, ez hozzájárult ahhoz, hogy az adatközlőket könnyen elérhessem, illetve, hogy a vizsgált nyelvhasználók informális, természetes, kötetlen szituációként kezeljék a velem folytatott beszélgetést, a legtermészetesebb beszédmódokat alkalmazva az interjúk során.

A téma fontossága, aktualitása mellett több érv is szól. Egyrészt általánosságban megállapítható, hogy a magyarországi kisebbségek nyelvhasználatára irányuló vizsgálatok száma elenyésző a nyelvtudományi tárgyú szakirodalomban. Az ilyen típusú kutatások azonban jelentős mennyiségű és minőségű információval szolgálhatnak nem csupán a nyelvtudomány, hanem a szociológia, a pszichológia, és egyéb érintett tudományágak számára is. A nyelvhasználat és az ezzel összefüggő társas-kognitív, szociálpszichológiai folyamatok

feltérképezése és értelmezése nélkülözhetetlen egy adott közösség érdemi tanulmányozásához. Másrészt a dialektusváltás, dialektuscsere, dialektuskeveredés jelenségére is relatíve kevés figyelem irányul a tudományos közegben, annak ellenére, hogy ez korántsem egy ritka, hanem egy meglehetősen gyakori, tulajdonképpen minden nyelvhasználót érintő jelenség, hiszen a nyelvváltozatok és a sztenderd, köznyelvi változat váltólagos használata minden beszélőt jellemez valamilyen mértékben. A nyelv variabilitásáról és az ehhez kapcsolódó értékítéletekről már a metanyelvi tudatosság kialakulásának korai szakaszában is rendelkezünk ismeretekkel, így a nyelvvel kapcsolatos alapvető tapasztalataink és alapismereteink közé tartozik a nyelvi változatosság felismerése (FEHÉR 2020: 167).

A Nyírvásváriban megfigyelhető jelenség egyszerre tematizálja a kisebbségi nyelvhasználatot, a nyelvi változást és változatosságot, a nyelvi érintkezések és a nyelvi kölcsönhatások természetét, illetve a cigányság különböző csoportjai közötti társas viszonyokat, kollektív attitűdöket, kulturális sajátosságokat, melyek alapjaiban befolyásolják a nyelvhasználat alakulásának irányát.

Dolgozatomban elsőként egy átfogó képet nyújtok a cigány népcsoportok és nyelvváltozatok osztályozásáról, majd ebben a kontextusban elhelyezem a nyírvásvári cigány közösség által használt nyelvet. Ezt követően néhány alapvető fogalom magyarázatára teszek kísérletet, illetve rátérek a vizsgálat alapvető elméleti és módszertani kérdéseire. Ismertetem a vizsgálat körülményeit és eredményeit, majd a szükséges konklúziókat levonva élőnyelvi példákon keresztül szemléltetem a tárgyalt nyelvi jelenség legfontosabb jellegzetességeit.

1.2 Cigány népcsoportok és nyelveik

A cigányságot általában és magyarországi viszonylatban is rendkívül nagy heterogenitás jellemzi minden tekintetben. Egy-egy cigány népcsoport kultúrája, hagyományai és értékrendje között rendkívül nagy eltérések figyelhetők meg (például az oláh cigányok és romungrók között). E sokféleség legmarkánsabb komponense maga a nyelvhasználat: a cigány nyelvek, nyelvváltozatok nagy mértékű variabilitást mutatnak akár ugyanazon közösségen belül is. Emiatt felmerül a kérdés, hogy mi az adekvát fogalom a cigányok által használt nyelv, illetve nyelvek megnevezésére. A lehetséges megnevezések megismeréséhez és a megfelelő fogalom kiválasztásához nélkülözhetetlen a cigány népcsoportok és nyelvi jellemzőik általános ismerete.

Magyarországon három nagy cigány népcsoportot különböztetünk meg: romungrókat, oláh

cigányokat és beás cigányokat. KEMÉNY ISTVÁN 1971-es felmérése szerint a hazai cigányság megközelítőleg 71%-a romungró, 21%-a oláh cigány, 8%-a pedig beás cigány (KEMÉNY 2004). KEMÉNY ilyen irányú kutatása óta évtizedek teltek el, azóta pedig nincs ismeretünk arról, hogy ezek az arányok milyen mértékben és hogyan változtak, ugyanis erre vonatkozó országos felmérésre azóta sem került sor.

A romungró népességben elenyésző azon közösségek száma, ahol még a romungró nyelvváltozatok valamelyikét beszélik, alig néhány településen (Mátraverebély, Csobánka, Versend, Nógrádszakál, Szakonyfalu¹), tehát kis túlzással kijelenthető, hogy a magyarországi romungrók egynyelvűek, csak a magyar nyelvet beszélik. Az oláh cigányság jellemzően kétnyelvű, ragaszkodnak tradícióikhoz, szokásaikhoz, hiedelmeikhez. Az oláh cigányok és a romungrók ind alapszókinccsel rendelkező nyelveket beszélnek, ugyanakkor e két csoportba tartozó nyelvváltozatok közötti legmarkánsabb különbség, hogy a romungró nyelvben nincsenek jelen olyan mértékben román jövevényszavak, mint az oláh cigány nyelvváltozatokban (VEKERDI 2000: 14).

A harmadik népcsoport, a beás cigányok, teljesen elkülönülnek nyelvileg a másik két csoporttól, ugyanis nem egy ind alapszókinccsel rendelkező nyelvet beszélnek. A beások a vándorlások során viszonylag sok időt töltöttek Romániában. Romániai tartózkodásuk alatt elhagyták ind alapú nyelvüket, és román anyanyelvűvé váltak. Magyarországra való érkezésükkor (a 19. században) tehát román anyanyelvű cigányokként telepedtek le, jellemzően a Dél-Dunántúlon. A közösség kétnyelvűvé válása óta, a hozott román nyelvváltozatra – a beás nyelvre – saját cigány nyelvükként hivatkoznak (ORSÓS 2011: 231).

Egységes *cigány nyelv*-ről tehát nem beszélhetünk, hiszen mind a latin alapszókinsű beás nyelv, mind az ind alapszókinsű romani nyelv *cigány nyelv*-nek minősül beszélőik közösségében. Ez a terminus tehát legfeljebb többes számban, *cigány nyelvek* formában állja meg a helyét.

A *roma nyelv* kifejezés szintén elsősorban a beás népcsoport szempontjából problémás. A *roma* népnév ugyanis az ind alapszókinsű cigány nyelvváltozatokból ered, jelentése 'cigányok, férfiak'. A beás cigányok azonban – legalább is beás nyelven – nem a *roma* kifejezéssel illetik saját közösségüket, hanem a *cígan* szóval. Ebben az értelemben tehát a beás nyelv nem tartozik a *roma nyelv* fogalma alá, hiszen nem az a közösség beszéli, amely *roma*-ként nevezi meg magát. Ugyanakkor fontos szempont lehet, hogy amennyiben a *roma*

¹ Forrás: www.vakermore.hu

megnevezést magyar szóként értelmezzük – a *cigány* szó szinonimájaként –, úgy szintén számíthat *roma nyelv*-nek a beások nyelve is. A megnevezés helyessége vagy helytelensége tehát éppen attól függ, hogy az adott közösség mennyiben tud vele azonosulni, kifejezi-e identitását vagy sem.

A *roma nyelv* mint megnevezés az oláh cigányok szempontjából sem problémamentes. A *roma* szó ugyanis a *rom* ('cigány, cigány férfi, férj') többes számú alakja, és az oláh cigány nyelvváltozatokban a *roma* lexémát nem használják nyelvük megjelölésére. Emiatt merül fel megoldásként a *romani nyelv*, hiszen az oláh cigány nyelvváltozatokban is rendre a *roman(y)i shib/chib* szókapcsolat jelenti a cigány nyelvet.

Összességében tehát beszélhetünk *cigány nyelvek*-ről, amennyiben 'a különböző cigány népcsoportok által cigány nyelvnek minősített nyelvek' értelemben használjuk. Ezen belül két fő csoportot különböztetünk meg: *romani nyelv* és *beás nyelv*. Bár mindkettő az indo-európai nyelvcsaládba tartozik, de közelebbi rokonság nem áll fenn közöttük, nincs kölcsönös érthetőség a két nyelvcsoporthoz tartozók között. Mivel dolgozatomban *romani nyelv*változatokkal foglalkozom, ezért a továbbiakban rátérek a *romani nyelv*en belüli csoportosításra.

A *romani nyelv*változatok osztályozására több kísérlet is született az elmúlt évtizedekben (TERENCE KAUFMAN 1979, IAN HANCOCK 1995, TÁLOS ANDRÁS 2001, YARON MATRAS 2002, VIKTOR ELSIK 2003, stb). Mivel a cigányság jelentős többsége az európai térségbe koncentrálódott, ezért a dialektológiai felosztás alapvetően európai viszonylatban alakítja ki a kategóriáit, ebből a szempontból közelítve igyekszik eredeztetni valamennyi ismerhető *romani nyelv*változatot. Az ilyen célú munkák közül a legjelentősebb eredmények YARON MATRAS nevéhez fűződnek, így dolgozatomban az ő megállapításait ismertetem részletesebben (MATRAS 2002).

MATRAS felosztása szerint – mely alapvetően fonológiai és morfológiai szempontokra alapoz – négy főcsoportot különböztethetünk meg: *vlax*, *balkáni*, *centrális* és *északi*. A *vlax* csoportba tartozik a legtöbb *romani* beszélő, ennek van a legnagyobb földrajzi kiterjedtsége: főképp Dél- és Kelet-Európa országait fedi le (Bulgária, Románia, Magyarország, Ukrajna, Lengyelország), illetve az ezekkel szomszédos nyugat-európai országokban is előfordulhatnak változatai, például Németországban. E nagy területi kiterjedtségnek köszönhető, hogy a másik három csoporttal ellentétben nem földrajzi jellegű a megnevezése: a *vlax* név a szókincsben relatíve magas arányban jelen lévő román jövevényszavakra utal, kiemelve ezzel a csoport

jellegzetességét. Ebbe a csoportba sorolható be a Magyarországon legismertebb és legnagyobb arányban beszélt lovári nyelv is. A balkáni csoportba értelemszerűen főként a Balkán-félsziget országaiban beszélt romani nyelvváltozatok tartoznak, Görögország, Macedónia, Albánia, illetve Törökország és Grúzia területén. A centrális csoportba leginkább a szláv nyelvterületeken beszélt változatok tartoznak (Szlovákia, Csehország, Lengyelország, Ukrajna), de idetartozik a Magyarországon is még valamelyest jelen lévő romungró nyelv is. Az északi csoportba leginkább a német nyelvterületen beszélt változatok tartoznak, illetve idesorolhatók még a skandináv és a finn nyelvterületen beszélt cigány dialektusok is. A klasszifikáció részletesebb bemutatását az alábbi ábra szemlélteti (SZALAI 2007: 8 MATRAS 2002: 214–238 alapján):

ROMANI	vlax	északi vlax	lovári, csurári, kalderás
		déli vlax	gurbet, xoraxano, dzsambaz
	(dél-)balkáni	dél-balkáni I.	krimi romani, arli, erli, urszári,
		dél-balkáni II.	bugurzsi, drindári
	centrális	északi centrális	szlovák romani
		délkeleti centrális	romungró
		délnyugati centrális	burgerlandi, vend, prekmurje
	északi	északkeleti	lett romani, lengyel romani, xaladitka
		északnyugati	manus, kaale, szinti

1.2 Nyírvasvári cigánysága és annak nyelvezete

Nyírvasvári Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében található, Nyírbátor, Nyírkáta, Terem és Nyírpilis szomszédságában. A 2022-ben végzett népszámlálási adatok szerint a település lélekszáma 1864 fő. A község legnagyobb lélekszámú kisebbségét a cigányság teszi ki, a hivatalos adatok szerint ez jelenleg 5,9%, de mivel a válaszolni nem kívánók aránya 8,5%, ez az arány több is lehet, becslésem szerint nagyjából 25%-ra tehető. Az arányok nagy eltérése az adatközlők szerint annak köszönhető, hogy sokan tartanak a cigány származás bevallásával járó esetleges jövőbeli negatív következményektől. A cigányság többnyire a település belterületének délnyugati részén él, ugyanakkor a délnyugati településrészt megtartva egyre inkább húzódnak keleti irányba, a falu központja felé.²

Bár az első Nyírvasváriba érkező cigány csoportokról nem állnak rendelkezésre adatok, a helyiek emlékezete szerint ez nagyjából a 19. század végére és a 20. század elejére tehető. Tudomásuk szerint őseik Kárpátaljáról vándoroltak a Nyírségbe, fokozatosan dél felé haladva. Felmenőiktől úgy értesültek, hogy őseik valaha együtt vándoroltak a jelenlegi piricsei és nyírbélteki cigányok elődeivel, hiszen távolabbi rokonaik vannak az említett településeken, illetve egykor ugyanazon nyelvváltozatot beszélték. Egy-egy családnak általában a 20. század elejéig van emlékezete az őseikre, ismereteik szerint ekkor már minden bizonynyal letelepedett, egymással rokonságban álló cigány családok éltek itt: a Baloghok, a Rostások és a Rézművesek.

A *Family Search* nevű oldalon nyilvánosan elérhető anyakönyvek megbízható forrásként szolgálnak a vizsgált közösség származását és letelepedését illetően. A legkorábbi nyírvasvári cigányokra utaló adat egy 22 éves nő halotti anyakönyvi kivonata 1906-ból³. A dokumentum az adatközlők információit látszik erősíteni: az elhunyt személy Bereg vármegyében, Gergelyin született, vallása „evangélikus/református”. Mind a születési hely, mind a felekezeti hovatartozás utalhat a kárpátaljai származásra. Ezzel együtt a későbbi születési, házassági és halotti anyakönyvi kivonatok arra engednek következtetni, hogy a településre a 19. század második felétől a 20. század elejéig terjedően érkeztek cigány csoportok, azon belül is leginkább az ezredforduló környékén, főként Piricséről (Rézművesek) és Nyírbéltekről (Rostások, Baloghok).

² Véleményük szerint ennek az az oka, hogy a romák által is lakott utcákban az eladó ingatlanokra a cigány lakosok – a szomszédság elsőbbségére hivatkozva – igényt tartanak, így egyre nagyobb kiterjedésű a cigányság által lakott terület.

³ Forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HY-X3QJ-NN?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AKZQB-LKB&action=view&cc=1452460>

Nyírvasvári cigányságának történetében fontosnak bizonyul sorra venni, hogy a környező településeken, illetve általában véve a környéken milyen cigány népcsoportok élnek, hogy kontextusában láthassuk a közösséget. Alapvetően megállapítható, hogy három nagy cigány népcsoport metszéspontjánál helyezkedik el Nyírvasvári: északról a cerhári nyelvű polyák népcsoport (Nyírkáta, Hodász, Kántorjánosi, Nagyecsed, Fábiánháza stb.), nyugatról, délnyugatról az egynyelvű, csak magyarul beszélő romungró népcsoport (Nyírbátor, Nyírpilis, Encsencs, Penészlek stb.), délről, délkeletről pedig a bodóc, gurvári nyelvű népcsoport (Piricse, Nyírbétek, Nyírmihálydi, Kisléta stb.).

A helyi cigányság nagy többsége, nagyjából 90%-a kétnyelvű. Alig néhány család akad, akik nem beszélik a romani nyelv egyetlen változatát sem. A kétnyelvűek a helyi romani dialektust tekintik anyanyelvüknek (a magyar nyelv mellett), melyet *cerhári* néven említenek (eredeti jelentése 'sátoros', azonban ma már ez nem életmódot, hanem egyfelől egy népcsoportot, másfelől egy nyelvváltozatot jelöl). A cerhári nyelv széleskörű és mindennapos használata azonban csupán néhány évtizede, az 1960-as, '70-es évek óta jellemzi a közösséget. Azelőtt Nyírvasváriban a szakirodalmak által *gurvári* (VEKERDI 2000: 5) néven jelölt nyelvváltozatot beszélték, melyet ők maguk *bodóc nyelv*-ként emlegetnek (az elnevezés magyarázatát nem ismerik). A cerhári nyelv térnyerése akkor kezdődött, amikor cerhári nyelvterületről házasságkötés okán érkeztek új lakosok a településre. Néhány családban napjainkig is megtartották a *bodóc* nyelvet, jellemzően azok, akik a nyírvasvári cigány közösségen belül vagy valamelyik szomszédos, szintén gurvári nyelvű településről házasodtak.

A cerhári nyelvváltozat a fentebb vázolt Matras-féle osztályozás szerint átmeneti változatnak minősül, akárcsak a leváltott gurvári is, mivel mindkettő mutat vlax és centrális jegyeket egyaránt. Ha mégis konkrét határok kijelölésében gondolkodunk, akkor a cerhárit inkább a vlax csoportba sorolhatjuk, a gurvárit pedig inkább a centrális csoportba. Lényegében az is kijelenthető, hogy a szóban forgó két változat nem szimplán átmenetet, hanem – mintegy skálaszerűen – fokozatos átmenetet képez az érintett csoportok között. A cerhári a vlax csoport azon változata, mely a legközelebb áll a centrális csoporthoz, a gurvári pedig a centrális csoport azon változata, mely a legközelebb áll a vlax csoporthoz. A cerhári és a gurvári nyelv mint átmenetek létezése is azt bizonyítja, hogy a különböző változatok között nem húzható éles határ. Realisabb képet nyújt, ha karakteres nyelvi jegyek (a két nyelvváltozat eltérő jegyeinek bemutatását lásd 3.3-ban) földrajzi kiterjedtségében gondolkodunk, és ez alapján vázolunk fel kontinuumokat. Mivel a nyírvasvári cigányság eredetileg a bodóc népcsoporthoz tartozik, így korábban Piricse, Nyírbétek, Nyírmihálydi, Kisléta települések cigányságaival alkotott egy

nyelvi kontinuumot, ma már azonban nyelvi szempontból a cerhári nyelvű csoportokhoz tartozik.

2. Elméleti alapok

2.1. A dialektusváltás elméleti alapjai

Amint azt már említettem, a nyelvváltozatok⁴ érintkezésének vizsgálata viszonylag kevés figyelmet kap a nyelvtudományi diskurzusban. A kontaktusjelenség fogalma alatt rendszerint különböző nyelvek közötti kölcsönhatásokat értünk, és ritkán kerül szóba az a tény, hogy ilyen jelenségek azonos nyelv változatai között is megfigyelhetők. A nyelvváltozatok közötti kontaktusjelenségek ritka tematizáltsága alapvetően módszertani okokra vezethető vissza. Rendkívül nehéz ugyanis meghatározni az egyes nyelvváltozatok közötti határokat, ez pedig az idekapcsolódó fogalmak pontos definiálását is alapjaiban megnehezíti (lásd 'karakteres jegy'). Ugyanakkor a korábbi vizsgálatok tapasztalatai azt mutatják (KURATH 1934, WEINREICH–LABOV–HERZOG 1968, LABOV 1972, TRUDGILL 1974), hogy a változatok nem élesen elkülöníthető zónákban jelentkeznek, sokkal inkább bizonyos nyelvi jegyek kiterjedtségét érdemes megvizsgálni. E kiterjedtség azonban nem csupán földrajzilag értendő, hanem különböző szociodemográfiai tényezők mentén is, mint például életkor, nem, élőhely, iskolai végzettség, foglalkozás, szocio-ökonómiai státusz.

A módszertani nehézségek ellenére mégis készültek olyam munkák, amelyek érintik a különböző nyelvváltozatokkal kapcsolatos kontaktusjelenségeket (TRUDGILL 1986, MILROY–MILROY 1985, CHAMBERS–TRUDGILL 1998, KERSWILL 2002, AUER–HINSKENS 2005). Ennek a témának egyfajta alapműve – ami kimondottan erre a jelenségre specializálódik, ennél fogva pedig a legadekvátabb elméleti keret az általam vizsgált jelenség szempontjából – PETER TRUDGILL *Dialects in Contact* című munkája, mely „a kölcsönösen érthető nyelvváltozatok kölcsönhatásainak módjaival és okaival, illetve bizonyos nyelvi jegyek társas és földrajzi kiterjedtségével foglalkozik”⁵ (TRUDGILL 1986: *Introduction*). TRUDGILL megjegyzi, hogy nyelvváltozatok közötti kontaktusjelenségeket lényegében a közös érthetőség teszi lehetővé. Ugyanakkor – mivel ebben az esetben nincs kommunikációs nehézség az eltérő változatot beszélő felek interakcióiban – nem egészen világos, hogy mi indokolja a kölcsönhatást az érintkező változatok között. A magyarázatot TRUDGILL a társas interakciók szociálpszichológiai

⁴ A *nyelv* és *nyelvváltozat* kifejezéseket szinonimaként használtam a dolgozat során, hiszen e fogalmak nem különíthetők el élesen egymástól (lásd Sándor 2014: 44–46).

⁵ fordítás tőlem: B.R.M.

tényezőire támaszkodva keresi. Howard Giles megállapításaira hivatkozva megfogalmazza, hogy az egyes nyelvváltozatok közötti hatáskapcsolatok visszavezethetők a társas interakciókban megfigyelhető viselkedési konvergenciára. Ennek értelmében „ha egy diádikus szituációban a megnyilatkozó el akarja nyerni a befogadó hozzájárulását [ti. a kommunikáció sikerességéhez], ehhez arra van szüksége, hogy saját kiejtési mintázatát a partneréhez igazítsa, azaz csökkentse a kiejtésbeli különbségeket.”⁶ (i.m. 2). A jelenséget összefoglaló jelleggel akkomodáció-elméletnek nevezi a TRUDGILL által hivatkozott szakirodalom. Ugyanakkor az alkalmazkodás nem a megnyilatkozó és a befogadói szerep, illetve szerepcseré mentén jön létre: az akkomodáció irányát a kommunikáló felek által beszélt nyelvváltozatok presztízskülönbsége határozza meg, azaz az alacsonyabb presztízssű nyelvváltozat beszélője a magasabb presztízssű nyelvváltozat irányába igazítja a kiejtésbeli mintázatait.

TRUDGILL fogalmai alapján az alkalmazkodás alapvetően lehet rövid- vagy hosszútávú. Rövidtávú akkomodáció esetében az alkalmazkodó fél csak az adott interakció idejére produkál magasabb presztízssű nyelvi jegyeket, s ezeket nem őrzi meg az interakció befejezését követően. Hosszútávú akkomodáció esetében az alkalmazkodó fél nyelvhasználatában a magasabb presztízssű változat gyakori használata révén maradandó változás megy végbe, azaz új nyelvi elem beépülésére kerül sor. Az ilyen jellegű adaptáció gyakran az adott beszélő társas környezetének tartós átrendeződésének eredménye. (i.m. 3–37).

TRUDGILL megnevez egy harmadik kontaktusjelenséget is, ez az ún. diffúzió. Diffúzióról akkor beszélünk, amikor „egy beszélő először alkalmaz egy új nyelvi jegyet olyan beszédhelyzetben, amelyben nincsenek jelen az eredetileg ezt a jegyet tartalmazó nyelvváltozat beszélői.”⁷ (i.m. 40). A szerző hozzáfűzi, hogy ez már nem egy alkalmazkodási mintázat, hanem annál magasabb szintű kontaktusjelenség, lényegében átvétel.

Bár TRUDGILL e három jelenséget nem egy folyamat komponenseiként vázolja fel, de ennek ellenére a dialektusváltás folyamatának leírására alkalmasnak bizonyul. Ezek alapján a dialektusváltás egy alapvetően háromfázisú folyamatként írható le. A kezdeti fázisban a nyelvhasználó adoptál bizonyos jegyeket a magasabb presztízssű nyelvváltozathoz, de azok még nem képezik a nyelvi elemkészletének szerves részeit, csupán szituatíve aktiválódnak. Ezt követően az átvett jegyek gyakorisági alapon egyre inkább beépülnek a beszélő

⁶ fordítás tőlem: B.R.M.

⁷ fordítás tőlem: B.R.M.

nyelvhasználatába, de használatuk továbbra is társas indokoltságú marad: ebben a szakaszban a kölcsönzött jegyek produkcióját még az alkalmazkodás motiválja. Az utolsó periódusban már teljes beépülés történik: a beszélő akkor is használja a felvett nyelvi elemet, ha annak nincs társas indokoltsága, nem áll fenn akkomodációs lehetőség. Ez a stádium lényegében a dialektusváltás végbemeneteleként is értékelhető. Fontos továbbá, hogy a szóban forgó három állapot fokozatos erősségű társas beágyazódást is implikál: az első meglehetősen laza, a második bizonyos mértékben kötött, a harmadik fázis pedig kifejezetten szoros társas kapcsolatokat feltételez a magasabb presztízssű nyelvváltozatot beszélőkkel. Következésképpen minél erősebb a társas kapcsolódás két beszélő/beszélőközösség között, annál gyakoribb és intenzívebb a közöttük lévő nyelvi interakció, emiatt pedig annál nagyobb eséllyel hatnak egymás nyelvhasználatára. A Trudgill-féle elmélet tehát érvényes magyarázatnak bizonyulhat arra, hogy a nyírvasvári dialektusváltás milyen társas-kognitív folyamatok mentén zajlott le.

2.2. Az attitűdvizsgálat elméleti alapjai

A nyelvi attitűdvizsgálat szintén az 1960-as években kibontakozó szociolingvisztika mérési rendszerében jelent meg először, és alapvetően WALLACE E. LAMBERT nevéhez fűződik. LAMBERT az *Evaluational Reactions to Spoken Languages* című munkájában az attitűdvizsgálat szükségességét azzal indokolja, hogy „a beszélt nyelv egy nemzeti vagy kulturális csoport jellemző ismertetőjegye, ezért a hallgatók a csoporthoz való viszonyulásukat a csoport által használt nyelvre is kivetítik”⁸ (LAMBERT 1960: 80). Ez a megállapítás magában foglalja azt, hogy egy adott közösség által alkalmazott nyelvhasználat a csoport egyfajta ismertető, beazonosító jegyeként funkcionál a kívülállók és önmaguk számára is. Mindez pedig arra enged következtetni, hogy egy csoport sajátos nyelvhasználati módja a csoportidentitás meghatározó eleme, illetve a más csoportoktól való megkülönböztetés fontos eszköze is. A nyelvi diverzitás – e differenciáló szerepe révén – a nyelvi megbélyegzés alapjául szolgálhat. Az így létrejövő előítéletek mérésére alkalmas az attitűdvizsgálat.

LAMBERT vizsgálatának alapfogalma a matched-guise-technique (továbbiakban MGT), azaz az ügynökvizsgálat (LAMBERT 1960: 44–51) melynek lényege, hogy ugyanazon beszélő két különböző – egymással valamilyen presztízsvizonyban álló – nyelven vagy nyelvváltozaton szólal meg, viszont az adatközlők emiatt két beszélőt érzékelnek, ezért különböző attitűdöket tanúsítanak iránta. Ennek a módszernek a hatékonysága abban rejlik, hogy kimutatja a nyelvi előítéletek természetét, azaz rávilágít azok tényleges nyelvi minőségére: az adatközlők nem a

⁸ fordítás tőlem: B.R.M.

beszélő személyére, hanem annak nyelvhasználatára reagálnak, és fogalmaznak meg a beszélő személyére vonatkozó értékítéleteket, feltételezéseket, prekoncepciókat.

Ugyanakkor a MGT-metódus több szempontból is kritizálható (GILES 1970: 211–227, HIRAGA 2005: 289–308). Elsősorban jogosan megkérdőjelezhető, hogy a nyelvi mintát szolgáltató felolvasó/beszélő ugyanolyan szinten beszéli-e mindkét nyelvet, vagy ugyanolyan mértékű hitelességgel és természetességgel tudja-e produkálni az adott nyelvváltozatok karakteres jegyeit. Másrészt fennáll az a probléma is, hogy egyetlen felolvasó/beszélő alkalmazása ellehetetleníti a hétköznapi nyelvhasználat változatosságának reprezentációját az általa közölt nyelvi mintában: nem értékelhetőek sem nemi, sem életkori sajátosságok alapján. Harmadrészt nem csak a mesterséges, már-már valószerűtlen nyelvi minták miatt kifogásolható a MGT, hanem a felismerhetőség kockázata miatt is, amely kétségtelenül fennáll, még ha – különböző terelőtechnikáknak köszönhetően – viszonylag kevés valószínűséggel is.

Ezen problémák kiküszöbölésére alkalmas a verbal-guise-technique (továbbiakban VGT) alkalmazása. A VGT-módszer a különböző nyelvekből/nyelvváltozatokból származó nyelvi mintákat különböző felolvasóktól/beszélőktől szerzi, ebből adódóan több előnye is származik a MGT-módszerrel szemben. Több autentikus felolvasó/beszélő alkalmazása ugyanis biztosítja az autentikus, hiteles beszédprodukciónak, és lehetővé teszi, hogy a természetes nyelvi változatosság bizonyos aspektusai leképeződhessenek a nyelvi mintában. A felolvasók/beszélők beszédhangjainak egyértelmű különbözősége pedig kizárja annak a kockázatát, hogy ugyanazon beszélő beszédhangját beazonosíthassák az adatközlők. Vizsgálatom kivitelezése szempontjából azért is bizonyul érdemesnek a VGT-módszer alkalmazása, mert a vizsgált közösség nagy része – még ha közvetve is – jól ismeri a gurvári/bodóc nyelvet, így olyan felolvasókra volt szükség, akik autentikus beszélők, kizárva ezzel egy kevésbé hiteles nyelvi minta használatát. Ha az adatközlők mesterkéltnak, nem anyanyelvi beszédprodukciónak érzékelnek, az negatívan befolyásolhatja az attitűdnyilvánításuk módját.

3. Módszertan

3.1. A vizsgálat kutatómódszertani alapjai

Vizsgálatom kutatómódszertani megalapozásául FÓRIS ÁGOTA *Kutatásról nyelvészeknek* című munkája szolgált. FÓRIS alapvetően öt szempont alapján kategorizálja a tudományos vizsgálatokat (FÓRIS 2008: 41–61).

A kutatás célja szempontjából a vizsgálatom alkalmazottnak tekinthető, mivel nem általános

nyelvi kérdéseket tematizál, hanem egy konkrét nyelvhasználati jelenség tudományos igényű jellemzését, feltárását foglalja magában. Módszertani szempontból empirikusnak mondható, mivel terepmunka révén konkrét méréseken alapuló adatokat tartalmaz. A vizsgálat folyamatának iránya szerint induktívnek számít, mert több egyedi esetből következtetve fogalmazok meg általános tendenciákat. A mérési módszertant tekintve mind kvantitatív, mind kvalitatív adatokat tartalmaznak a vizsgálat eredményei. Kvalitatív adatként szolgálnak az attitűdvizsgálat kérdéseire adott válaszok, illetve az egyes nyelvváltozatokhoz tartozó jegyek megállapítása. Kvantitatív adat az attitűdvizsgálat kérdéseire adott válaszok mennyisége, illetve az adatközlők által produkált karakteres jegyek előfordulási gyakorisága, valamint ezek nemi és életkori megoszlásának aránya. A szakirodalmi beágyazottság szempontjából szekunder vizsgálatnak nevezhető, mivel meglévő szakirodalmi háttérből táplálkozik az elméleti és a módszertani alapozás is, bár konkrétan a dialektusváltás jelenségét vizsgáló tudományos igényű munka meglehetősen kevés van a szakirodalmi repertoárban. Az ezt követő szakasz azonban primer jellegűnek tekinthető, mivel a saját gyűjtésű adatok saját feldolgozására és értelmezésére kerül sor.

3.2 Adatgyűjtés

A vizsgálat tervezése során az adatközlők számát úgy próbáltam igazítani, hogy reprezentatív eredményeket kaphassak. Becslésem szerint nagyjából 400 főre tehető a helyi cigányság lélekszáma, ezért próbáltam egy nagyjából 10%-os (40 fő körüli) reprezentativitást megcélózni. Adatközlőim száma végül 34 fő lett, melyből 19 fő nő, 14 fő férfi. Átlagéletkoruk 47 év, mindannyian aktív (romani-magyar) kétnyelvű nyelvhasználók. Életkoruk alapján három csoportra osztottam őket: 21–40 év közöttiek, 41–60 év közöttiek és 60 évtől idősebbek.⁹ A 21–40 év közötti korcsoportba 11 fő, a 41–60 év közötti korcsoportba 14 fő, a 60 évtől idősebb korcsoportba pedig 9 fő tartozik.

A terepmunka során félig strukturált interjúkat készítettem az adatközlőkkel. Az interjúk átlagosan megközelítőleg másfél órát vettek igénybe. Minden interjút két részre osztottam: a beszélgetés jelentős részében (több, mint háromnegyedében) az adatközlőket hétköznapi, általános témák kifejtésére kértem, például népszokások, ünnepek, gyermeknevelés, férfi és női szerepek a családban. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy az interjúk során az adatközlők egyéb kérdésköröket is érintettek, melyeket nem én vettem fel, hanem az egyes témakörök kifejtése közben általuk asszociált témákként jelentek meg: elmeséltek egy-egy humoros

⁹ Legfiatalabb adatközlőm 21, legidősebb pedig 82 éves.

történetet, elmondták véleményüket különböző társadalmi jelenségekről, vagy kifejtették a jövő generációjával kapcsolatos várakozásaikat, elvárásaikat. Az önálló tematizálásnak tudatosan adtam teret, mert az volt a célom, hogy minél kötetlenebb beszélgetést folytassak az adatközlőkkel. Dialektológiai vizsgálat lévén különösebb jelentősége nincs a beszélgetés tematikájának, de a témafelvetés szabadsága elősegítheti az interjúalany őszinteségét, nyíltságát, ezáltal pedig akár a beszédre figyelés mértéke is csökkenhet.

A vizsgálat körülményei szempontjából szintén fontosnak bizonyul megemlíteni, hogy egy-egy interjú alkalmával akár több adatközlő is jelen volt. Például a házaspárok minden esetben együtt adtak interjút, hiszen a közösség normái szerint nem lenne tisztességes a feleség részéről, ha egy külön helyiségben kettesben van egy másik férfival. Arra is volt példa, hogy az interjú alatt éppen vendégek érkeztek az adatközlő otthonába, így egyszerre akár öt-hat ember is jelen volt. Ebből adódóan többször is előfordult, hogy egyszerre többen is beszéltek, egymás szavába vágtak, vagy áthallatszott egy beszélgetés a ház egy másik helyiségéből. Ez alapjaiban megnehezítette az interjú feldolgozását, ugyanakkor jelentősen hozzásegített a lehető legtermészetesebb beszédmódok alkalmazásának vizsgálatához is.

Ezt követően egy attitűdvizsgálatba vontam be őket, melynek keretein belül a már fentebb is taglalt VGT-módszert alkalmaztam. Minden adatközlő meghallgatott négy rövid hanganyagot: két meserészlet hangzott el cerhári és gurvári nyelven egyaránt. Mindkét nyelvváltozat esetében egy férfi és egy női felolvasó állt rendelkezésemre, tehát mind a négy hanganyag külön beszélőtől származik. A felolvasók kiválasztásakor szándékosan döntöttem úgy, hogy mindkét nyelvváltozatból legyen férfi és női beszélő. Módszertani szempontból ez azért lényeges, mert egyrészt így a természetes nyelvhasználat változatosságának valamely aspektusa is megjelenik az alkalmazott nyelvi mintában (azon túl, hogy eleve nyelvváltozatokat hallgatnak meg az adatközlők), illetve ezáltal az attitűdök nem csupán a két nyelvváltozat viszonylatában mutakozhatnak meg, hanem a két nem vonatkozásában is lehetnek elemzésre érdemes eltérések. A meserészleteket felolvasók nem tartoznak a vizsgált közösségbe, és mindketten aktív, archaikus beszélői az illető nyelvváltozatoknak. Átlagéletkoruk 43 év.

Az említett hangfelvételeken két általam megírt meserészletet olvasnak fel. Ennek azért láttam szükségét, mert olyan nyelvi minta alkalmazását láttam érdemesnek, amelyben viszonylag rövid idő alatt a két nyelvváltozat valamennyi karakteres jegye megjelenik, ezt pedig egy élőnyelvi részlet – a maga véletlenszerűsége miatt – nem tudja biztosítani. Konkrétan a mese műfajának beemelését az indokolta, hogy a meghallgatott felvételen kifejtett téma iránti

kötődést kizárjam: a mese műfaja ilyen szempontból semleges, hiszen mindenki által ismert, és a tartalma nem aktivál személyes érintettséget az adatközlőkben.

Az elhangzott meserészleteket fonetikus átírásban ismetetem a magyar fordítással együtt:

- a) **1. meserészlet cerháriul:** has kaj na has | has jekfar ec p^huro manuʃ | kas na has k^hojnik pe luma | tʃag ej pa:rno zukel || aka:rka:j zala:s o p^huro manuʃ | vi o zu'kel gija leha || numa jekfar pec teha:ra podi uʃcijas o rom | hoj o zukel naj k^hapika:j || o rom kana dik^hjas | hoj naj o zukel | odi p^henjas | naʃcik muk^haw | trubul te zaw | te rodaw more zukles || taj kija pepeste | taj gija te rodel les.
- b) **1. meserészlet gurváriul:** has kaj na has | has jekfar ec p^huro manuʃ | kas na has nikona pe luma | tʃag ec pa:rno jukel || aka:rka:j jalas o p^huro manuʃ | te o jukel gej:a lehel || numa jekfar pec teha:ra podi uʃcijas o rom | hoj o jukel naj nika:j || o rom kana dik^hjas | hoj naj o jukel | odi p^henjas | naʃcik muk^hav | kapel te jav | te rodav more jukles || te kija pepeste | te gej:a te rodel les ||
- c) **magyar fordítása:** Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy öregember, akinek senkije nem volt az egész világon, csak egy fehér kutyája. Akárhová ment az öregember, a kutya is ment vele. Egyszer csak egy reggel arra ébredt, hogy sehol sem találja a kutyáját. Miután látta, hogy sehol sincs a kutyája, azt mondta magában: Ezt nem hagyhatom annyiban, mennem kell megkeresni a kutyámat. Összeszedte magát, és indult (őt) megkeresni.
- d) **2. meserészlet cerháriul:** has kaj na has | has jekfar ec p^huro raj || adal rajes has ej ba:r | ande soste ba:rija les ej baro ʃax || ado ʃax kaso baro has | hoj khonik na zangja tejle te ʃinel les || awri phenjas o raj ando intręgo them | hoj ko tejle zanla:s te ʃinel leske o baro ʃax | odoles ej gowne rupeha ʃula lo maj barveleske ||
- e) **2. meserészlet gurváriul:** has kaj na has | has jekfar ec p^huro raj || adal rajes has ej ba:r | ande soste ba:rija les ej bari a:rmijn || adi a:rmijn as:i bari has | hoj niko na jangja tejle te tʃinel la || awri phenjas o raj ando intręgo them | hoj ko tejle janla:s te tʃinel leske i bari a:rmijn | odoles ej gowne rupehe tʃula lo maj barveleske ||

- f) **magyar fordítása:** Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy öreg király. Ennek a királynak volt egy kertje, amiben egy óriási káposzta nőtt. Olyan hatalmas volt ez a káposzta, hogy senki sem tudta levágni. A király kihirdette az egész országban, hogy aki le tudja vágni a káposztát, azt egy zsák ezüsstel teszi gazdagabbá.

Adatközlőim a következő kérdések mentén fogalmazhatták meg értékítéleteiket:

1. Szimpatikus-e a beszélő?
2. Szívesen szóba állnál-e a beszélővel?
3. Mennyire tartod értelmesnek a beszélőt?
4. Mennyire tartod képzettnak a beszélőt?
5. Elfogadnád-e a beszélőt szomszédjának?
6. Elfogadnád-e házastársának? / Elfogadnád-e családtagodnak?

Fontos kiemelni, hogy az egyes kérdések feltevésekor csak abban az esetben adtam meg válaszlehetőségeket (Igen, Nem, Semleges), amennyiben a válasz nem volt teljesen egyértelmű, illetve ha a válaszadó hosszan hezitálva, nehezen, vonakodva fejtette ki az álláspontját.

Az interjúk tehát egy dialektológiai és egy attitűdvizsgálatból álltak. Előbbi szolgáltatva a kvantitatív, utóbbi pedig a kvalitatív adatokat. Fontos, hogy a kettő együtt és egymás viszonylatában, ok-okozati funkcióiban legyen látható, hiszen a dialektusváltás jelensége aligha érthető a kiváltó okok, és a jelenlegi értékítéletek ismerete nélkül.

3.3 Dialektológiai vizsgálat

A dialektológiai vizsgálat az elhagyott nyelvváltozat jelenlegiben fellelhető nyomainak kimutatására irányult. Ennek előkészítéseként sorra vettem azokat a nyelvi jegyeket, amelyek a cerhári és a gurvári nyelvváltozat különbségeit adják, azaz gurvári jegy produkcióját teszik lehetővé. Az eltérések három nyelvi rendszerszerben azonosíthatók be: fonológiai szinten, morfológiai szinten és lexikális szinten. A könnyebb átláthatóság érdekében táblázatokban szemléltetem az összehasonlítást. A variációkat megengedő nyelvi jegyekre a továbbiakban a *variabilis elem* terminust használom.

Bár van szakirodalom a magyarországi gurvári nyelv sajátosságaira vonatkozóan (Vekerdi József: *The Gurvari Gypsy Dialect in Hungary*), de az abban szereplő jegyek összessége nem áll teljes átfedésben a Nyírvasvári térségében beszélt gurvári változattal (például a Vekerdi által gurvárinak minősített *astala* tapasztalataim szerint egy tipikusan cerhári jegynek számító elem az általam vizsgált közösség tudásában, melyet jellemzően csak Hodászon használnak), így

Vekerdi munkáját nem használtam fel, hanem a hitelesség érdekében a környékbeli cerhári-gurvári eltéréseket saját nyelvtudásom alapján igyekeztem összegyűjteni.

Fonológiai szint:

Variábilis elem	cerhári	gurvári/bodóc
folyamatos múlt idő E/1., feltételes mód E/1., első szótagban	hosszú monoftongus /o:/	záródó diftongusok [ou]
szó elején és magánhangzó után	/ʃ/	/tʃ/
szóeleji /d/ és /l/ realizációi	palatalizáció dya [ja] 'adott' lya [ja] 'vett'	depalatalizáció dia [dija] lia [lija]
szóvégi vagy intervokalikus helyzetben	/w/	/v/
szókezdő	/ʒ/	/j/
társ- eszközhatározó rag	-ha(l)	-ha(l)/-he(l)

Morfológiai szint:

Variábilis elem	cerhári		gurvári
T/3. múlt idő	-ne		-le
E/2. jövő idő	-ej		-ehe
-d tövű igék múlt idejű ragozásakor -in- betoldása (phand-) 'köt'	phangjom phangjan phangja	phangjam phandinde phandinde	phandindyom phandindyam phandindyan phandinde phandindya phandinde

Lexikális szint:

Variábilis elem	cerhári	gurvári
'kell'	trubul	kapel
'tegnap'	aratyi	ich
'gyerek'	shavoro	bejato
'káposzta'	shax	arminy
'is'	vi	te

'így/ügy'	kade	afka
'arra'	o'dorde	oggya
'semmi'	khanchi	nishta
'senki'	khonyik	niko
'sem'	nish	ni
'köszön'	naisarel	pajkerel
'ajtó'	vudar	udar
'börtön'	temica	temlica
'tyúk'	khanyi	xaxnyi
'mennyi'	sode	kattyi
'itt'	athe	akhaj
'ott'	othe	oukaj
'papucs'	papuchi	shlappi
'víz'	paji	panyi
'bolond'	dilo	dilino
'nadrág'	kalca	xolou

4. A korpusz

34 fővel készült interjú, egyenként 1–1,5 órás időtartamban, így összesen 44 órányi hanganyag keletkezett. A felvételeket külső tárhelyen tárolom, minden interjúhoz egyedi azonosítót rendelve, hogy a tartalom könnyen kereshető és kezelhető legyen.

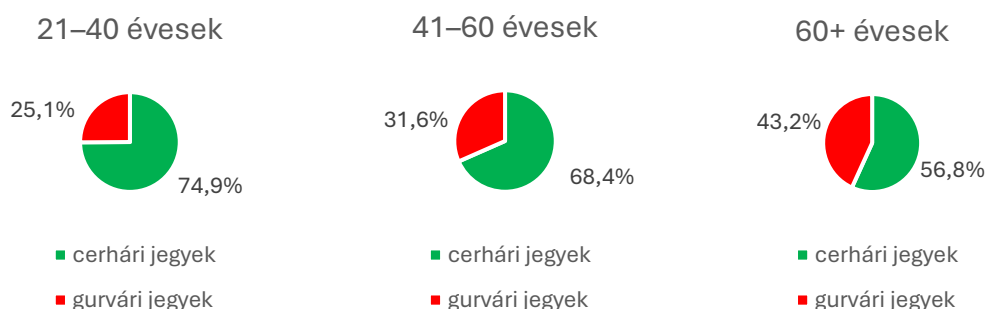
A feldolgozás legkörülményesebb lépése az átiratok elkészítése volt, hiszen egyrészt a nagy mennyiségű hanganyag dekódolása időigényes, ezzel párhuzamosan pedig mérlegelnem kellett, hogy mely részek relevánsak a vizsgálat kérdései szempontjából és melyek nem. A lejegyzést több esetben is jelentősen megnehezítette a gyors beszédtempó, kevésbé artikulált kiejtés mód, egy időben való megszólalás, illetve a különböző háttérzajok.

5. Eredmények

5.1. A dialektológiai vizsgálat eredményei

A teljes korpuszban a variábilis elemek száma 2154, ebből 707 gurvári realizáció, 1447 pedig cerhári realizáció. Az adatközlőket – mint fentebb is említettem – három korcsoportra osztottam. A 21–40 év közötti korosztály által produkált korpuszban összesen 701 variábilis

elem található, ebből 176 gurvári, 525 pedig cerhári realizáció. A 41-60 év közötti korosztály korpuszában a variábilis elemek száma 832, ebből 263 gurvári és 569 cerhári realizáció. A 61-82 év közötti korosztály korpusza 621 variábilis elemet tartalmaz, ebből 268 esetben gurvári, 353 esetben pedig cerhári realizációt produkáltak. Az arányok százalékos megoszlását az alábbi diagramok szemléltetik:

Az ábra egyértelműen mutatja, hogy az idősebb korosztály használ lemagasabb arányban gurvári jegyeket. Minél fiatalabb korosztályt vizsgálunk, annál kisebb a gurvári elemek gyakorisága. Ennek magyarázata, hogy a 60 év feletti korosztály részese volt a dialektusváltásnak, elmondásuk szerint emlékeznek arra az időszakra, amikor szüleik, nagyszüleik még – ahogyan ők nevezik – a „régí” nyelvváltozatot beszélték. A középkorú beszélők már lényegesen kevesebb gurvári jegyet alkalmaznak, a legfiatalabbak korpuszában pedig már csupán nagyjából negyedét teszik ki az elhagyott nyelvváltozat elemei.

Az adatok elemzésének következő lépéseként megvizsgáltam, hogy a három korcsoportban a gurvári jegyek hogyan oszlanak meg a három részrendszer között. Ez az eljárás kulcsfontosságú adatokkal szolgál, hiszen – amennyiben szabályszerűséget (pl. egyértelmű csökkenést vagy növekedést) mutat – rálátást enged a dialektusváltás folyamatára is.

Mindhárom korosztályban azonban rendkívül magasnak bizonyult a fonológiai részrendszer reprezentációja: az összes gurvári jegy nagyjából háromnegyede fonológiai elemekből áll. Ez alapvetően annak köszönhető, hogy a részrendszerek elkülönítése már önmagában is okozhat módszertani és ebből adódóan értékelési nehézségeket. A valós nyelvhasználatban ezek ugyanis nem különülnek el egymástól, hanem ugyanazon szisztéma szétválaszthatatlan elemei, melyek kölcsönösen feltételezik egymást. Az érdemi dialektológiai vizsgálat érdekében viszont szükséges a kvantitatív adatokra való törekvés, ezek alapos rendszerezéséhez pedig elengedhetetlen a részrendszerekre való lebontás.

Bár minden korosztályban a fonológiai jellegű gurvári jegyek produkciója fordult elő a legnagyobb arányban, mégis van megfigyelhető különbség az egyes korosztályok között e tekintetben. A 21–40 év közöttiek korpuszában a gurvári jegyek halmazában jellemző volt a záródó diftongus használata folyamatos múlt idő alkalmazásakor [ou], az illeszkedő hangrendű társ-eszközhatározó rag (-*hel*), illetve a szóvégi labiodentális /v/ a labioveláris /w/ helyett. A 41–60 éves korosztály csaknem azonos arányban produkálta ugyanezeket a jegyeket a maga korpuszában. Esetükben azonban nagyobb arányban fordult elő a -*ne* T/3. személyű múlt idejű személyrag, illetve a lexikális szintű különbségek is magasabb arányban jelentkeztek – jellemzően a *ni*, *te*, *temlica*, *xolou* szavak. Az 60 évtől idősebb korosztályban a morfológiai gurvári jegyek aránya valamivel magasabb volt az előző két korosztályhoz képest, a lexikális gurvári jegyek aránya azonban kimagaslóan nagyobb: míg 21–40 évesek körében 1,7%, a 41–60 éveseknél 2,3%, addig a 60 évnél idősebb adatközlőknél 4,5% volt. Azt is fontos megjegyezni, hogy a lexikális jegyek előfordulási gyakoriságát nagy változatosság jellemezte: a kevésbé feltűnő, a cerhárival csupán egy hangnyi eltérést mutató elemek (*ni*, *temlica*, *udar*, *panyi*) nagyobb arányban jelentkeztek, mint a rendhagyó különbségek.

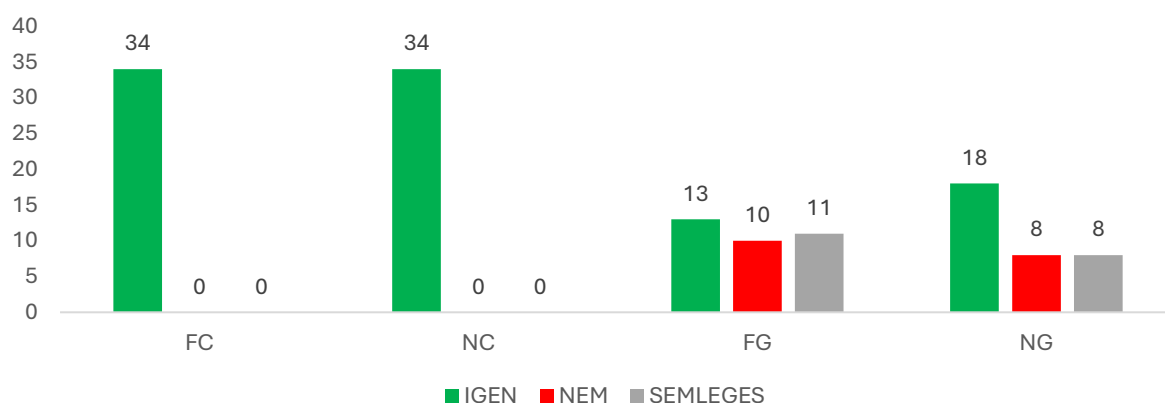
Összességében tehát a részrendszereket tekintve is megmutatkozik egyfajta szabályszerűség: a fiatalabb korosztályban volt leginkább nagy a fonológiai (lásd záródó diftongus, labiodentális /v/, illeszkedő hangrendű társ-eszközhatározó) részrendszer reprezentációja, a középkorúaknál már valamivel nagyobb arányban mutatkoztak a morfológiai természetű különbségek (lásd gurvári -*ne* a cerhári -*le* helyett), az idősebb korosztályban pedig kiugróan magas a lexikális eltérések gyakorisága az előző két korcsoportéhoz képest. Ez mutat egyfajta fokozatosságot: míg a fiatalok és a középkorúak a kognitíve beágyazottabb – ennél fogva pedig a kevésbé tudatosan használt – morfológiai és fonológiai szinten őrizték meg a gurvári jegyeket, addig az idősebb korosztály esetében a kognitíve kevésbé beágyazott – ennél fogva pedig tudatosabban használt – lexikális részrendszerben is. Következésképpen a dialektusváltás lexikális szinten indult (hiszen ezen a szinten a legfeltűnőbbek a különbségek a két nyelvváltozat között) folytatódott morfológiai szinten, és fonológiai szinten bizonyos mértékben megrekedt, feltehetően annak kognitív beágyazottsága révén. Ez a folyamat a Trudgill-féle elmélet relevanciáját mutatja: a váltás – azaz a másik nyelvváltozathoz való jegyek adoptálása – egy fokozatos, folyamatos fejlemény.

5.2 Az attitűdvizsgálat eredményei

Az attitűdvizsgálat során – mint fentebb is említettem – 4 rövid hanganyagot hallgathattak meg az adatközlők: 2 darab meserészlet cerhári és gurvári nyelven, mindkét nyelvváltozatban férfi és női hangokon.

Az alábbiakban ismertetem az adatközlők válaszait a megadott kérdésekre. A válaszok megoszlását diagramok segítségével szemléltetem. Az „FC” jelölést a ’férfi cerhári’, az „FG” jelölést a ’férfi gurvári’, az „NC” jelölést a ’női cerhári’, az „NG” jelölést pedig a ’női gurvári’ rövidítéseként használom.¹⁰

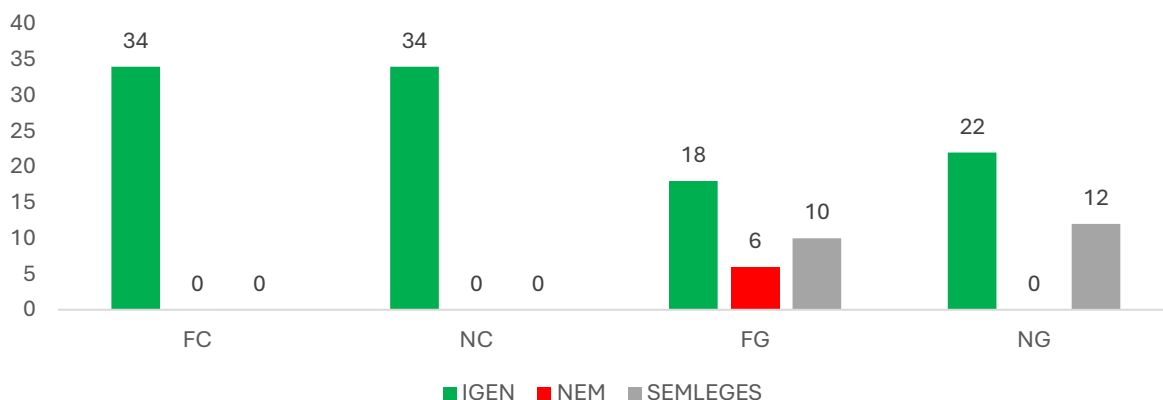
1. Szimpatikus a beszélő?

Az első kérdésnél mind a férfi, mind a női cerhári beszélőnél maximális a pozitív attitűdök aránya. A gurvári beszélők esetében azonban már megjelenik a negatív attitűd, bár mindkét esetben a pozitív attitűdök aránya meghaladja a nemleges válaszokét. Megfigyelhető az is, hogy az adatközlők a női gurvári beszélővel nagyobb arányban tanúsítottak szimpátiát, mint a férfi gurvári beszélővel. Ez a jelenség végig kíséri mind a hat kérdést.

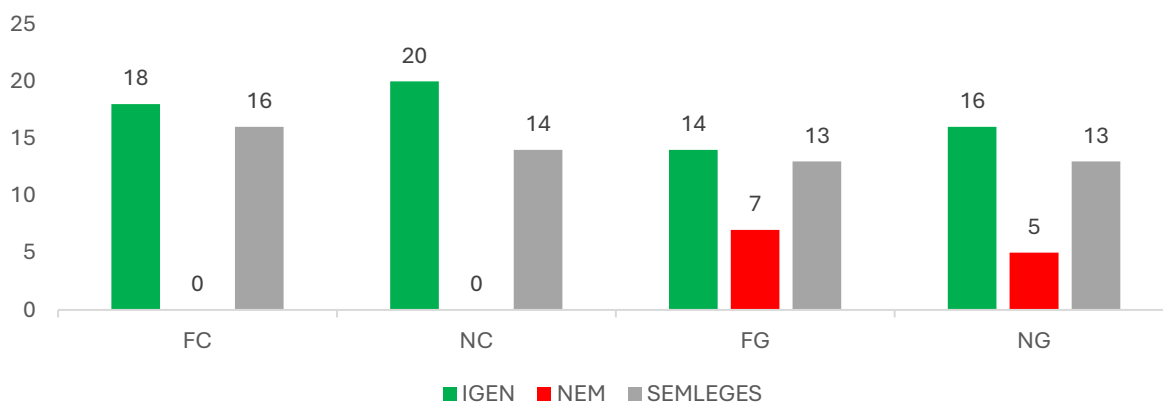
¹⁰ A diagramok nem százalékokat, hanem abszolút számokat mutatnak.

2. Szívesen beszélgetnél vele?

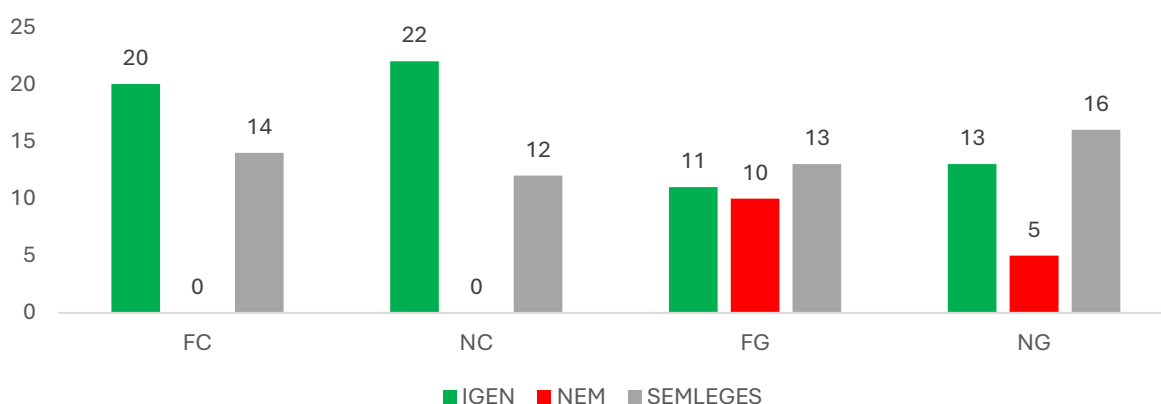
A nyelvi interakcióra való nyitottság a cerhári beszélőkkel szemben szintén maximálisan pozitív irányba mutat. A női gurvári beszélő esetében nem mutatkozik negatív attitűd, míg azonos nyelvváltozatot beszélő férfi esetében hat adatközlő nemmel válaszolt. További kérdéseket merülnek az előző kérdésre adott válaszokkal való összevetésekor: ellentmondásosnak hat, hogy miközben az előző kérdésben nyolc fő elutasító volt a női gurvári beszélővel, ennél a kérdésnél senki nem tanúsított negatív attitűdöt. Egyik adatközlőm, aki az előző kérdésre igennel, erre a kérdésre pedig nemmel válaszolt, a következő magyarázatot adta: „Hát, ha olyan helyzet van, hogy mit tudom én... leül mellettem az orvosnál, vagy én ülök le mellé, és tudom róla, hogy bodóc, attól még elbeszélgetek én, érted? Most az, hogy nem szimpatikus, azt nem úgy értem, hogy ő... tehát nem a nőre mondom. Hanem, hogy furcsa nekem a beszédje, az nem szimpi. A beszéd. De már egy férfival megint más. Ha nem ismerem, akkor nem állok szóba vele” (54 éves nő).

3. Értelmesnek tartod a beszélőt?

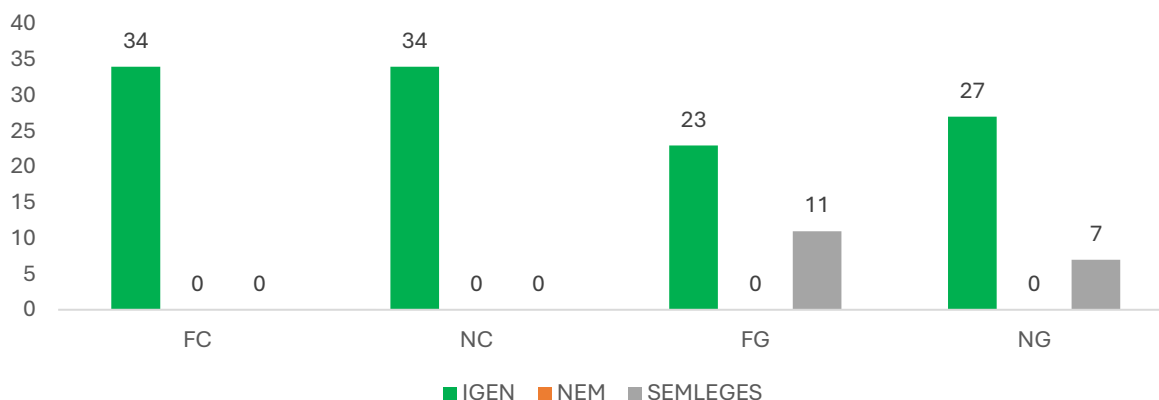
A harmadik kérdésnél mutatkozott először bizonytalanság a cerhári beszélőkkel szemben, azzal indokolva a döntést, hogy a hanganyagból nem derül ki, hogy értelmes-e a beszélő. Ennek ellenére a gurvári beszélőkkel szemben itt is mutatkozott negatív attitűd, bár a pozitív és a semleges attitűdökhöz képest jóval kisebb arányban. A női gurvári beszélővel ugyanannyian voltak semleges állásponton, mint a férfivel, ugyanakkor a pozitív viszonyulás itt is magasabb arányban volt jelen a női beszélőnél, és magasabb volt az elutasítottság a férfinál. Figyelemre méltó továbbá, hogy ezúttal a cerhári női beszélője is értelmesebbnek mutatkozott az adatközlők szerint, mint ugyanazon nyelvváltozat férfi beszélője.

4. Képzettnek tartod a beszélőt? Iskolázottnak tartod?

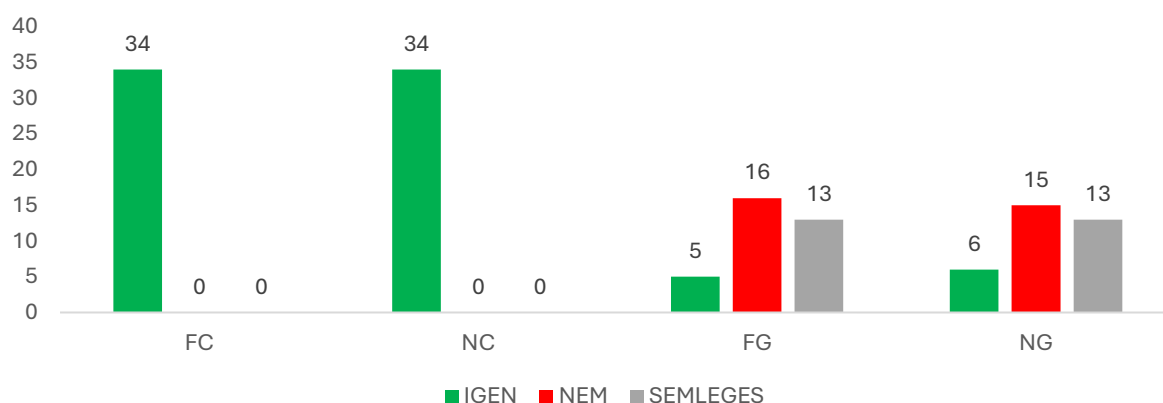
A negyedik kérdés szintén – a második mintájára – összefügg az előzővel. Az számokból egyértelmű, hogy a cerhári beszélőket jóval nagyobb eséllyel tartják iskolázottnak, mint a gurvári beszélőket. Továbbra is feltűnően pozitívabb a női gurvári beszélő megítélése, mint a férfié: a férfit kétszer annyian tartják iskolázatlannak, mint a nőt, bár utóbbival szemben nagyobb arányban van jelen a bizonytalanság. A női beszélő előnye a cerhári felolvasók esetében is megmaradt: a cerhári férfi beszélőjét kisebb arányban tartják képzetlennek és nagyobb arányban bizonytalanok vele szemben. Több adatközlő is megjegyezte, hogy manapság már a bodóc fiatalok között is egyre többen tanulnak felsőoktatásban vagy legalább szakképzőben: „Most már hála Istennek azt tudjuk mondani, hogy ezekben a környező falvakban, Mihálydiban például, sok fiatal megy továbbtanulni. Egyetemet végeznek, vagy például sok rendőr van. Tehát már elkezdődött egy fejlődés ott is. Meg már lassan mindenfelé.” (cigány nyelvről lefordítva, 42 éves férfi).

5. Elfogadnád szomszédodnak?

Az ötödik kérdés volt az egyedüli, melynek megválaszolásakor egyetlen adatközlő sem mutatott negatív attitűdöt, és egyben visszaállt a cerhári beszélők irányába tanúsított teljesen pozitív attitűd. Összehasonlítva a többi kérdéssel, a gurvári beszélők iránt ebben a kérdésben mutatkozott a legnagyobb arányban pozitív attitűd. Különbséget csak a gurvári beszélők iránti semleges attitűdök képeznek. Fontos kiemelni, hogy ebben az esetben a semleges álláspontok indoklásaként azt hangsúlyozták az adatközlők, hogy irreleváns a szomszéd nyelvváltozata: „Nekem mindegy, hogy ki az, csak rendes legyen. Lehet akár külföldi is. Mit zavar az engem? Annak idején a Vasvári Pál utcán is együtt éltek cigányok meg magyarok. Azt’ milyen jól megvoltak. Az számít, hogy ne zajongjon, tiszta legyen, tartsa rendesen az udvart, meg ne különködjön tőlünk. Adja meg a tiszteletet, azt’ akkor nem lesz gond. (73 éves férfi).

6. Elfogadnád házastársadnak? /Örölnél neki, ha beházasodna a családodba?

Az összes kérdés közül ebben voltak a legelutasítóbbak az adatközlők a gurvári nyelvű beszélőkkel szemben. Ez volt az egyetlen kérdés, ahol a negatív attitűd volt többségben mind a női, mind a férfi gurvári beszélővel szemben, míg a cerhári beszélő esetében itt is minden

adatközlő pozitív attitűdöt mutatott. Egyik adatközlőm így indokolta meg nemleges választát: „Hát... nehéz ez, mert a nem a nyelv dönti el. De ha már lehet választani, akkor inkább nem. Nem mondom, hogy ha valamelyik gyermekem bodóc nyelvű párt választana, akkor nem fogadnám el. Elfogadnám. De jobban örülnék, ha ittenit választana, vagy Hodász vagy Jánosi, ilyesmi. (42 éves nő).

5.3 Kváliák

SUSAN GAL *A beszéd ízei: Kvália és a jelek morális aromája* című munkájában arról értekezik, hogy „Az érzékszervileg megtapasztalható minőségeket gyakran tulajdonítják nyelvváltozatoknak annak használói. A nyelvi formákat gyakran azonosítják és tárgyiasítják – azaz elkülöníthető egységekként értelmezik őket – azon minőségi különbségek alapján, amelyeket azok egy bizonyos csoport számára konvencionálisan mutatnak [...] például »kemény szavak« a kaluliknál, »sima, dísztelen beszéd« az amerikai politikában, »egyenes beszéd« az izraeli zsidók között” (GAL 2018: 79). Ez a jelenség az általam végzett attitűdvizsgálatban is előfordult. Amikor az adatközlő bizonytalannak mutatkozott a negatív attitűdöt mutató válasza megindoklásakor, hezitált, vagy egyszerűen nem tudott érdemben válaszolni, próbáltam kérdésekkel segíteni. Ebben az esetben azt kérdeztem az adatközlőtől, hogy milyennek érzi az általa meghallgatott beszélő nyelvezetét. Erre a következő válaszok születtek: érdes, vicces, kemény, durva, bolond.

6. Konklúziók

A vizsgálat előkészületeikor a következő kérdéseket fogalmaztam meg: Mi okozta a dialektusváltást? A változás hirtelen vagy fokozatosan zajlott le? A jelenlegi nyelvváltozatban felismerhetőek-e a gurvári dialektus elemei, és ha igen, milyen mértékben és formában vannak jelen? Végül, milyen attitűdök jellemzik a közösség tagjait az érintett nyelvváltozatokkal kapcsolatban?

A vizsgálat eredményeiből egyértelműen kiderül, hogy a dialektusváltás a cerhári és a gurvári nyelv közötti presztízsvizonyok miatt alakult ki. Az attitűdvizsgálat adatai szemléletesen mutatják, hogy a vizsgált közösség tagjai előítélesebbek a gurvári beszélőkkel. Ahogyan a Trudgill-féle akkomodációs elmélet is mutatja, a sikeres kommunikáció érdekében a megnyilatkozó a befogadóra jellemző kiejtési mintázatokat alkalmaz: a nyírvasvári dialektusváltás esetében az alkalmazkodás oka és kiindulópontja a két nyelvváltozat presztízskülönbségéből adódik. Meglátásom szerint e különbözőség a bodóc/gurvári és cerhári népcsoport közötti társadalmi hierarchiából adódik, ez a – mondhatni – rangbeli különbség

pedig rávetül a nyelvhaszálatra is. Ezzel magyarázható az is, hogy néhány újonnan betelepülő lakos hogyan tudta megváltoztatni az egész közösség nyelvhasználatát. Bár az oláh cigány közösségekben tapasztalataim szerint fontosnak bizonyul a közösségi identitás megőrzése, Nyírvasvári példája kimutatja, hogy a presztízskülönbség felülírhatja azt.

Az összkorpuszban a variábilis elemek realizációjának aránya korcsoportokra lebontva kimutatja, hogy a váltás nem hirtelen, ugrásszerűen, hanem fokozatosan ment végbe, és az elhagyott nyelvváltozat bizonyos elemei mai is jelen vannak a közösség nyelvhasználatában mintegy szubsztrátumot képezve. A legfiatalabb vizsgált korosztályban is az általuk létrehozott korpusz variábilis elemeinek nagyjából negyede gurvári jegyként értékelhető. Jellemzően azok a gurvári elemek vannak jelen mindhárom korosztályban, amelyek a cerhári megfelelőtől csak minimálisan – egy-egy hang tekintetében – különböznek, a legtöbb esetben tehát fonológiai természetű különbségekről van szó. Ennek legvalószínűbb magyarázata, hogy a fonológiai részrendszer a kognitíve legbeágyazottabb, emiatt pedig a legkevésbé tudatosan használt és legkevésbé kontrollálható.

Ezt látszik megerősíteni az attitűdvizsgálat is: minél közelebbi kapcsolatot feltételeztem a kérdésben, annál elutasítóbbak voltak az adatközlők. Ez bizonyítja, hogy a nyírvasvári cigányság mára már a cerhári népcsoportba tartozónak vallja magát, ennek az identitásnak pedig a legmarkánsabb összetevője a nyelvhasználat, ugyanakkor megjelennek az elhagyott nyelvváltozat jegyei is. Az ellentmondás feloldására az előző bekezdés megállapítása a magyarázat: a gurvári elemek tudatalatt aktiválódnak a beszédükben.

Irodalomjegyzék

- AUER, PETER–HINSKENS, FRANS 2005: The convergence of language varieties: Contact phenomena in European languages. *Language in Society*, 34(2). 1–21.
- CHAMBERS, K. JACK–TRUDGILL, PETER 1998: *Dialectology*. Cambridge University Press.
- ELSIK, VICTOR 2003: The Romani dialects in Europe: A typological study. *Linguistic Typology*, 7(3). 220–240.
- FEHÉR KRISZTINA 2020: Status-based preference of varieties in bidialectal kindergarteners: an experimental study. In: *Argumentum 16 (2020)*. Debreceni Egyetemi Kiadó. 147–172.
- GILES, HOWARD 1970: Evaluative reactions to accents. *Educational Review* 22. 211–227.
- HANCOCK, IAN 1995: The Romani dialects and the question of classification. *Romani Studies*, 5(1). 15–30.
- HIRAGA, YUKO 2005: British attitudes towards six varieties of English in the USA and Britain. *World Englishes* 24(3). 289–308.
- JANKY BÉLA–KEMÉNY ISTVÁN–LENGYEL GABRIELLA 2004. *A magyarországi cigányság 1971-2003*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- KAUFMAN, TERENCE 1979: The classification of the Romani dialects. *Journal of Indo-European Studies* 7(2). 167–192.
- KERSWILL, PETER: 2002: Dialects in contact: The role of linguistic and social factors. *Linguistic Variation Yearbook*, 2. 131–157.
- KURATH, HANS 1934: The classification of dialects. *Linguistic Studies*, 2(1). 45–68.
- LABOV, WILLIAM 1972: *Sociolinguistic patterns*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.
- LAMBERT, E., WALLACE–HODGSON, RICHARD–GARDNER, C. ROBERT–FILLERBAUM, SAMUEL 1960: Evaluative reactions to spoken language. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 60. 44–51
- MATRAS, YARON 2002: *Romani: A linguistic introduction*. Cambridge University Press.
- MILROY, LESLEY–MILROY, JAMES 1985: *Language and social networks*. Basil Blackwell Ltd. Oxford.

ORSÓS ANNA 2012: A romológia bölcsőjénél. A magyarországi beás nyelv oktatási és nyelvtervezési kérdései. *Hungarológiai Évkönyv 12.* 230–238.

SÁNDOR KLÁRA 2014: *Határtalan nyelv.* SZAK Kiadó, Bicske.

SUSAN GAL 2018: A beszéd ízei: Kvália és a jelek morális aromája. In: *A nyelv politikája. Nyelvi antropológiai tanulmányok. Susan Gal válogatott tanulmányai magyar nyelven.* Szerk. VANČO ILDIKÓ–KOZMÁCS ISTVÁN. 79–100.

SZALAI ANDREA 2007: Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség. *Nyelvtudományi Közlemények 103.* 163–204.

TÁLOS ANDRÁS 2001: *A romani nyelv és dialektusai.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

TRUDGILL, PETER 1974: *The social differentiation of English in Norwich.* Cambridge University Press.

TRUDGILL, PETER 1986: *Dialects in Contact.* Basil Blackwell Ltd. Oxford.

VEKERDI JÓZSEF 2000: *A magyarországi cigány nyelvjárások szótára.* Budapest, Terebess Kiadó.

WEINREICH, URIEL–LABOV, WILLIAM–HERZOG, MARVIN 1968: Empirical foundations for a theory of language change. *Lingua 22(3).* 98–138.

Lezárás dátuma: 2025. január